

ЗА СЪСТОЯНИЕТО НА ОБУЧЕНИЕТО ПО ПРАВОГОВОР В I - IV КЛАС СПОРЕД УЧЕБНАТА ДОКУМЕНТАЦИЯ

Даниела Йорданова

Съзнателното овладяване на правоговорните норми от учениците в I -IV клас в процеса на обучението осигурява успешната им социализация. Правилността е едно от качествата на свързаната устна реч. Основни за формиране на това качество са знанията и уменията по правоговор (Георгиева, 1990:55). Нарушаването на правилността по отношение на правоговорните норми в устната речева практика на всеки индивид не създава особени пречки за общуването. Но е белег за недостатъчна и ниска речева култура. Овладяването на книжовните правоговорни норми от учениците е непрекъснат процес, чиито основи се поставят още от първи клас.

В съвременната учебна документация е записано: "...да се осигури оптимално за възрастта развитие на устната реч на учениците...и култура на общуването" (Учебни програми, 1991:1). В контекста на тази цел прозира и изискването за обучение в правоговор. В Указанието за организиране и планиране на обучението в началната образователна степен на МОН от 1997/98 учебна година сред приоритетите в езиковото обучение е посочено, че

"...формирането на правоговорни умения и култура на речево поведение да бъдат под постоянния контрол на учителя..."(Указание за организиране на обучението в началната образователна степен, 1997:10). В тази част от текста се поставя акцент върху овладяването на правоговорните норми като начин за бъдеща успешна обществена реализация и нормална комуникация на учениците. В публикуваните Държавни образователни стандарти за учебно съдържание по български език в началния етап на основната образователна степен водещо място се отреджда на социокултурната и езиковата компетентности на малките ученици. Подчертава се ролята им за формиране на комуникативната култура. В този контекст закономерно се вписва задачата за овладяване "основни норми на книжовния изговор" (Държавен вестник, бр. 48, 2000:69).

В съответствие с основната цел на обучението по роден език за развитие и усъвършенстване на устната реч са предложени и набор от задачи, които се отнасят до усвояване на правоговорните норми

върху основата на овладяна езикова информация. Най-важните от тях са свързани с получаване на начални знания за строежа на езика, за неговите единици и някои основни закономерности като средство за усъвършенстване на устната и писмената реч в “правоговорно, интонационно...отношение”, “усъвършенстване на уменията на учениците да говорят правилно и изразително”, “да се развива у учениците култура на общуване и речево поведение” (Учебни програми, 1991:2). Видно е, че учебно-възпитателният процес по български език в I -IV клас на преден план поставя въпросите за културата на говора и овладяването на правоговора. Създаването и усъвършенстването на уменията да се общува е социално обоснована задача. Тя налага усвояването на правоговорните норми като част от езиковата и речевата култура на ученика да се обвърже с комуникативно-речевата му практика. За да може всяка разновидност на речевата дейност - говорене, слушане, четене, писане, да бъде възприета точно от адресата в съответствие с комуникативната цел на адресанта са от значение качествата на речевата култура, в това число и по отношение на правилността спрямо правоговорните норми.

Анализът на съвременната учебна документация показва, че в съответствие с целта на обучението по български език в учебното съ-

държание са планирани теми, свързани с правоговорното обучение. В раздела “Езикови единици, правоговор, правопис, писане и красноречие” в първи клас (Учебни програми, 1991:8,9) се открояват правоговорни проблеми, които се отнасят до усвояването на правоговорните норми в следната последователност: “Звук. Гласни и съгласни звукове. Несъответствие между изговор и правопис на звучни съгласни в края на думата. Изговор и правопис на гласните а-ъ, о-у, е-и. Изговор на думата с оглед на ударението. Четене на различните видове изречения по цел на изказване.” Тази лингвистична информация се обогатява и разширява в учебното съдържание по български език за втори, трети и четвърти клас: “Звукове и букви. Правоговор и правопис. Как четем и изговаряме съобщителните изречения и как - въпросителните. Ударение. Как да откриваме ударената сричка на думата. Как се изговарят и как се пишат съгласните в края на думата. Как се изговарят и как се пишат звучните съгласни пред беззвучните. Изговор и правопис на глаголите” (Български език за втори клас, 1991); “Изговор и правопис на гласните в думите. Изговор и правопис на звучните съгласни. Как се изговарят и как се пишат беззвучните съгласни с и т пред звучни съгласни. Думи със струпани съгласни. Подбудителни изречения. Как да ги четем и

пишем. Възклицателни изречения. Как да ги четем и пишем. Правоговор и правопис на някои глаголи” (Български език за трети клас, 1992); “Книжовен език и диалекти. Интонация на изречението. Изговор и правопис на широките и тесни гласни. Правоговор на определителния член за м. р. Глагол. Как се изговарят окончанията -а, -ат, -я, -ят. Как трябва да се изговарят глаголните форми с окончания -я, -ят след съгласна. Коя форма е правилна -м или -ме.” (Български език за четвърти клас, 1993). В учебната програма е отделено внимание и на учебно-познавателни и практически дейности, чрез които се усвояват предвидените знания. За целите на правоговорното обучение са полезни: ”наблюдение на предвидените в програмата езикови явления”, “моделiranje”, “преобразуване на езикови единици, съпоставяне на изходни и новополучени форми”, “правилно интониране”, “гладко и правилно четене”, “съпоставяне на диалектни и книжовни форми”, “изговор на скороговорки”, “дидактични игри” (Учебни програми, 1991:10,15,26).

Учебната програма от 1991 година визират определени правоговорни знания, които учениците от първи до четвърти клас следва да усвоят. Положително е, че методическите дирения в началното родноезиково обучение са отправени и към изискването за правилно звуча-

ща реч върху основата на научното овладяване на книжовния език. Материалът по правоговор, поместен в учебните програми и учебниците по български език от първи до четвърти клас, е обвързан със знанията, които получават учениците за звуковата система на българския книжовен език и основни фонетични закони, които се преповтарят и надграждат циклично.

Наред с това в системата на родноезиковото обучение има несъвършенства, които водят до пропуски в правоговорната подготовка на малките ученици.

I. Усвояването на българския книжовен език в началното училище следва да е насочено към двете форми, в които той съществува - устна и писмена. Известно е, че ролята на устната реч в съвременното общество нараства, тъй като тя функционира в разнообразни сфери на общуването. Устната реч се овладява по-рано от писмената. Двете речевни форми (устна и писмена) се реализират по различен начин във връзка с мотивационната сфера, характера на контакта между събеседниците, участието на реципиента в комуникацията. Тези факти от лингвистиката и психолингвистиката насочват към мястото, което следва да се отдели на устното общуване (в това число и на правоговора) в процеса на обучението. Какви са педагогическите реалности?

Съвременното състояние на учебната документация (от 1991 го-

дина насам) показва, че е налице несъответствие между предложените сравнително големи възможности за писмена речева изява и пренебрегването на дидактическите дадености за продуциране на устна реч. Фактът, че децата които постъпват в първи клас имат определени правоговорни умения, не дава основание предложените теми по правоговор да присъстват спорадично в учебната практика. Напротив, тази езикова и речева закономерност в развитието на 6-7-годишните следва да се използва и да се обогатява непрекъснато в учебно-възпитателния процес.

Част от проблемите за правоговорно обучение в I-IV клас се откриват и в предложените теми, които се отнасят до усвояване на правописните норми. Например, във втори клас в урока "Защо грешим при правописа на гласните звукове" знанията, които получават учениците могат да се свържат с типичните или индивидуални грешки, които се допускат при източнобългарския ненормативен редуциран изговор на широките неударени гласни, както и изговарянето на **ъ** вместо **а**, когато гласната **а** е под ударение в същ. им. от ж. р. За нуждите на правоговорното обучение следва да се използват и други методически единици, като: "Как използваме прилагателните имена. Как да ги пишем" (втори клас), "Правопис на съществителните

имена", "Определителен член", "Правопис на прилагателните имена" (трети клас), "Кои съгласни са твърди, кои съгласни са меки", "Числително име. Членуване на числителните имена." (четвърти клас) и др.

От изложените дотук факти се налага **изводът**, че в учебната практика традиционно се поставя акцент за овладяване на правописните знания и умения. Вярно е, че децата започват училище с по-ниска степен на умения за писмена реч в сравнение с устната. Факт е, че правописът и правописните правила отразяват сложни звуко-буквени съотношения и абстрактни обобщения в БКЕ, които не се осмислят лесно от учениците в тази възраст. Но правоговорните знания не бива да се изместват от правописните, нито да им се отрежда необосновано спорадично присъствие в процеса на обучението.

II. Учебното съдържание по правоговор от първи до четвърти клас, отразено в учебните програми от 1991 година и в учебниците по български език, позволява на учениците да получат определен обем от знания. Задължителният минимум от правоговорна информация в учебната документация осигурява усвояването на основни правоговорни понятия, с чиято помощ се усъвършенстват правоговорните умения на учениците. Паралелно с това се открояват някои непълноти

в информационното обезпечаване на учебната дейност, свързана с правоговорното обучение.

В учебниците по български език за втори и трети клас е необходимо да се уточни как се изговаря и как се пише последната сричка в глаголите от първо и второ спрежение в 1 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч. в сег. вр. (Български език за втори клас, 1991:122, Български език за трети клас 1992:106). Тази информация следва да се обвърже с поместеното за изговора и правописа в окончателния на глаголите за сег. вр. - **-а**, **-ат**, **-я**, **-ят** в учебника по български език за четвърти клас (Български език за четвърти клас, 1993:116,117). Освен това в учебника по български език за втори клас се обясняват понятията “ударена и неударена сричка” (Български език за втори клас, 1991:69). Считаме, че с оглед на допусканите правописни грешки, свързани с изговора на неударените широки гласни звукове, във връзка с правоговорното обучение може се обясни, че и при ударената и при неударената срички гласните звукове се чуват ясно. Но в зависимост от артикулацията на дадена неударена гласна в сравнение със съответната ударена - положението на устните и степента на стеснението на гласовия канал - при изговарянето на широките неударени гласни (без да се употребяват тези термини) могат да се допуснат правоговорни грешки, които често се

отразяват в правописа. Звуковият вариант, който се получава в резултат от действието на безударността, има отношение към качествена редукция, “която означава преди всичко промяна в тембровите характеристики на гласната и съответно приближаване или пълно покритие с характеристиките на друга гласна, която най-често е от същия артикулационен ред” (Българска фонетика, 1977:71). Обяснението на тези факти от фонетиката, които влияят върху правоговора и правописа на гласните, може да се разшири, като се проследи мястото на неударените срички (неударените гласни) в многосрични думи спрямо ударената сричка (респективно ударената гласна) - трети и четвърти клас. В книжовния изговор само предните гласни **е** и **и** не се поддават на качествена редукция, въпреки че изговарянето им в ударена и неударена позиция не е еднакво. В източните говори обаче процесът на качествени редуktivни промени засяга и двойката гласни **е** - **и**. Поради тази причина често в говорната практика на децата, населяващи източните територии, се допускат диалектни отклонения от правилното нормативно изговаряне на неударено **е** като **и**. Ето защо в учебната практика следва да се обърне специално внимание на тези случаи.

В учебната програма и в учебниците по български език от първи

до четвърти клас трябва да се отдели внимание на изговора и правописа на променливо **я**. Разбира се, в тази възраст няма да се коментират правилата, които в зависимост от фонетичните условия указват кога има рефлекс на **я** в **е** в писмената реч. Допускането на повсеместен екав изговор в устната реч като нормативен (Вътов, 1992:100) влиза в конфликт с установените правила за правописа на променливо **я** и води до грешки. Те са характерни за хората от западните говори. Изговорът на **я** като **е** действа като навик, който по аналогия се пренася и в писмената реч. Тази своеобразна диглосия в писмената практика на учениците от първи до четвърти клас може да се преодолява, като се подава периодично списък от думи с ятов преглас, които често се употребяват в речта на 6-10-годишните деца. С подходящ методически инструментариум следва да се отработва в единство правоговорът и правописът на тези лексеми.

Извод - Усвояването на правоговорните знания от учениците от първи до четвърти клас изисква явна и вариативна методическа ориентираност на учителя в използваната лингвистична информация, поместена в съвременната учебна документация. В масовата училищна практика често се допуска недооценяване на типичните и индивидуални отклонения от пра-

воговорните норми в речта на учениците. Общата програмна правоговорна информация следва да се интерпретира творчески от педагога и да е насочена към конкретния ученик в конкретния клас.

III. Системното обучение в правоговор трябва да започне от първи клас. Темите върху страниците на буквара (Здравкова, 1990) съдържат лингвистични знания, които са теоретична основа за използване на възможностите на звуковия аналитико-синтетичен метод на ограмотяване за правоговорна работа.

В съвременния вариант на метода предбуквената част е с удължено времетраене с цел развитие фонематичния слух на първокласниците. Овладяването на умения за звуко-сричков анализ, за словесен анализ, създаването на обобщена представа за звуковия строеж на думите са необходима предпоставка за обучение в правоговор. В този период от системата за ограмотяване трябва да започне изпреварващо обучение в правоговор. Информационният минимум в учебната програма може да се обогати с понятията правилен говор, ударение, ударена сричка, неударена сричка. Теоретичната информация е в минимален обем. Тя не би обременила възприемателните възможности на първокласниците, а ще насочи вниманието им към практическото усвояване на основни правоговорни норми.

Овладеният алгоритъм за **откриване, поставяне и правилно произнасяне** на думите с оглед на **ударението**, както и осмислянето на практическа основа на ударената и неударената срички, са в основата за обучение в правилен говор и в буквената част. Тя е основна за **ограмотяването** на учениците. От особено значение за правилно организиране на правоговорното обучение в първи клас е **умението** на децата да актуализират и разпознават звуковете въз основа на акустичните, артикулационните и функционалните им характеристики. В комуникацията фонемите се реализират като варианти. В зависимост от диалектния изговорен тип (източен или западен) някои от вариантите придобиват диференциална стойност. Това променя семантиката и съответно не благоприятства правилното разбиране. Правоговорните норми се нарушават, когато в идиолекта на децата до постъпването им в училище са налице индивидуални и факултативни варианти, най-често под влияние на местния диалект. В тези случаи предвидените упражнения в буква за отделяне на новия звук от няколко изходни думи, в които той се намира в различни фонетични позиции, както и пренамирането и произнасянето му по същия начин в думи, позволяват на първокласниците да възпроизведат и сливат правилно звуковете в потока на

речта. Това е необходимо условие за обучение в правоговор. В буквения период продължава работата за развитието на фонематичния слух на учениците чрез упражнения в звуков и звуко-буквен анализи. Вярното ориентиране в звуковия състав на сричките и думите осигурява книжовен изговор на лексемите, придружени и с предметни картини. С помощта на нагледите (схеми-модели на звуковия състав и зрителни опори от специални модели) за правилната артикулация на всеки гласен звук се осмислят по-лесно структурата на думите и правилното учленяване на звуковете.

Този процес улеснява и обработването на правоговорните норми за изговора на гласните звукове под ударение и без ударение. Предвидената процедура за подреждане и систематизиране на звуковете в буква открива възможности за използване на конкретна и целенасочена правоговорна работа. Тя се осъществява попълно, но непрекъснато наред с основната задача за овладяване на речевите действия - четене и писане.

С особен акцент за правоговорното обучение в първи клас е осмислянето на понятието **словно ударение** и овладяването му в практически план. Считаме, че урочната статия, в която се обяснява ударението, както ударената и неударената срички във втори клас (Български език за втори клас,

1991:65) се появява късно в учебната практика. Не може да се изисква според учебната програма от 1991 година "изговор на думата с оглед на ударението" в първи клас, без това да се реализира конкретно още в началото на обучението на постъпващите в училище.

През буквения период учениците в първи клас се запознават и с печатните и с ръкописните букви. Асоциирането на буквата с фонемата и нейната конкретна речева реализация е в основата на правилно звучащата реч. Процесът на декодиране на графичните знаци изисква внимание от страна на малките ученици. В много случаи установеният начин на говорене указва и правилното писане. В други съществува разлика между правописа и правописа. Затова ортоепичните норми следва да се усвояват взаимосвързано с правописните. Ученикът трябва да е наясно какво означава отделният графичен знак, как се изговаря правилно звуковото му съответствие и как правилно се свързват звуковете в потока на речта. Овладяването на писането помага на учениците да усвоят умения от речев план, които пряко се отнасят до овладяването на правоговорните норми. Към тях спадат: 1) точно буквено отразяване на звуковете в процеса на писане; 2) точно възпроизвеждане на звуковите варианти в процеса на четене;

3) осъзнаване на случаите, в които няма разлика между правописа и правописа на думите; 4) осъзнаване на случаите, в които има разлика между правописа и правописа на думите.

В следбуквения период, а след това в първата читанка и тетрадка № 3 продължава правоговорното обучение със словесна, звукова и графична опори, като се отчитат типичните и индивидуални правоговорни отклонения в речта на всеки ученик.

Налага се изводът, че учебните помагала за първата учебна година на 6-7-годишните деца предлагат достатъчно възможности за обучение в правоговор, защото са налице лексикална подплатеност и достатъчна като обем граматическа информация. За да се провежда системна, целенасочена и диференцирана работа за формиране на правоговорни умения у учениците в първи клас е необходимо учителят да осъзнава и използва пълноценно тези възможности на комплекта за оgramотияване. Организираната правоговорна работа на старта в училище е основа за успешно обучение в правоговор и в следващите класове.

IV. Анализът на учебните програми от 1991 година показва, че те съдържат определен обем от правоговорни знания за всеки клас (от първи до четвърти). Изброени

са и набор от учебно-познавателни и практически дейности, минимумът от знания и умения, както и информационното ядро, което ги обезпечава. Необходимо е освен предложените правоговорни знания да се открият по-детайлно дейностите, които конкретно се отнасят до усвояването на правоговорните норми. След като те са обект на коментар в този основен учебен документ, би следвало да се детайлизират и практически дейности, чрез които попълно да се отработва "еднообразно и единно произношение в съответствие с нормите на книжовния език (Тилков, Бояджиев, 1977:90). В подкрепа на това твърдение предлагаме някои примери:

1. Наблюдение на думи, които съдържат ударени и неударени гласни;
2. Наблюдение на думи, които съдържат вокални съчетания, шумови и струпани съгласни в различни позиции;
3. Правилно говорене - по предложени алгоритми, по даден образец или конструкт;
4. Сравняване на думи, които се различават по изговор и правопис;
5. Съпоставяне на неправилни и правилни правоговорни форми;
6. Групиране на думи по определена правоговорна особеност;
7. Съставяне на думи по определена правоговорна особеност;
8. Изговор на думите с оглед на ударението и др.

Информационният минимум в учебната програма може да се обогати с понятия, които пряко са свързани с правоговорното обучение като ударение, ударена и неударена сричка, правоговор, книжовен език, диалекти и т. н.

Извод - В учебната програма следва да се конкретизира минимумът от правоговорни умения, общи за всички ученици, независимо от териториалната им принадлежност. Освен това е редно да се помисли и за диференциране на набор от умения, свързани с двата основни изговорни типа, които участват в изграждането на книжовния правоговор - източнобългарски и западнобългарски.

Обогатената учебна програма с конкретни правоговорни знания, дейности за усвояването им и формиране на съответни умения ще бъде реална опора за правоговорно обучение на 6-10-годишните ученици.

V. Наблюденията върху съвременната учебна документация показват, че в нея се обръща внимание на разновидностите на речевата дейност - говорене, четене, слушане и писане. От особено значение за правилното обучение в правоговор от I-IV клас са проблемите, които се констатира при декодирането на писмената реч. Право-

писът в БКЕ е условен, защото графичните знаци не могат да отразят точното звуково съответствие на говорния вариант. Тази обективна даденост създава трудности при малките ученици. Първокласниците се учат да четат като се стараят точно да възпроизведат думите по графичните знаци, които виждат. Прави впечатление, че речта на децата при говорене по отношение на правописа се различава от речта им при четене. Четящите, без да се съобразяват с условността в правописа, допускат правоговорни грешки. Тези отклонения се дължат на неотчитане на разликата между правоговор и правопис. Малките ученици, особено в първи клас, нямат теоретична информация за правоговорните правила. В следващите класове, въпреки информационния правоговорен минимум, продължават да изговарят широко краткия определителен член на същ. им. от м. р. ед. ч. [глас, дъжд, свет, бѳба и др.] и окончанията на глаголите от първо и второ спрежение 1 л. ед.

ч. и 3 л. мн. ч. [чет - четт, пек - пект и др.]. Тези грешки в речта на децата могат да се коригират.

Извод - Още от първи клас обучението по правоговор следва да се обвърже с обучението по правопис (макар и на практическа основа). Наблюденията върху определени правоговорни особености при говорене е добре да се съотнасят с наблюдения върху същите ортоепични характеристики при четене. На тази основа следва се прави извод дали няма или има разлика между правоговора и правописа в думите.

За да се ръководи успешно обучението на учениците от първи до четвърти клас по правоговор, е необходимо да се познават добре възможностите на учебната документация, която го обезпечава. Опитът за методически анализи на учебната документация провокира вниманието на учителите за правилен избор на методи, форми и средства, с които може да се въздейства за подобряване на правоговорната култура на 6-10-годишните.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Владиминова, Москов и др., 1991*: Владиминова, Т., М. Москов и др. Български език за 2 клас на СОУ. С., 1991.
2. *Вътов, 1992*: Вътов, В. Основен курс по съвременен български език. В. Търново, ч. I., 1992.
3. *Георгиева, 1990*: Георгиева, Ел. Езикова култура и езиково обучение. С., 1990.
4. *Държавен вестник*. Бр. 48, 2000.
5. *Москов, Владиминова, Бановска, 1992*: Москов, М., Т. Владиминова, Т. Бановска. Български език за 3 клас на СОУ. С., 1992.
6. *Москов, Бановска*: Москов, М., Т. Бановска. Български език за 4 клас на СОУ. С., 1993.
7. *Здравкова, Пашов и др., 1990*: Здравкова, Ст., П. Пашов и др. Буквар за първи клас на СОУ. С., 1990.
8. *Тилков, Бояджиев, 1978*: Тилков, Д., Т. Бояджиев. Българска фонетика. С., 1977.
9. *Учебни програми по български език и литература (четене) за I, II, III клас*. С., 1991, 1993 г.
10. *Указание за организиране на обучението в началната образователна степен (I-IV клас)*. С., 1977.

ABOUT THE STATE OF EDUCATION OF ORPHOEPIY IN FIRST TO FOURTH GRADE ACCORDING EDUCATIONAL DOCUMENTS

DANIELA YORDANOVA

Summary

The article analyses the orphoepic educational state from the first until the fourth class in accordance with the contemporary educational documentation — the educational programmes (from 1991), the ABC book (from 1991), the Bulgarian text books (from 1991, 1992, 1993) with a view to outlining the existing didactic realities. The article points to some pending questions in the orphoepic training of the 6 — 10 years old children.